

HELMER J. HELMERS

DE *COMENTARIUS*
VAN EMANUEL
VAN METEREN

*Een geannoteerde
editie van een verloren
gewaand zestiende-
eeuws familieboek*

De Comentarius van Emanuel van Meteren

De Comentarius van Emanuel van Meteren

*Een geannoteerde editie van een verloren
gewaand zestiende-eeuws familieboek*

HELMER J. HELMERS

Hilversum

Verloren

2023

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting en de onderzoeksgroep NL-Lab van het Humanities Cluster van de KNAW.

Illustraties op het omslag: portretten van Emanuel van Meteren en Hester vanden Corput. Austin Public Library, MS 237.

ISBN 9789464550696

© 2023 Helmer J. Helmers
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Afkortingen	6
Verantwoording afbeeldingen	7
'Agas map' van Londen	8
Woord vooraf	11
Inleiding. Monument van een huwelijk	13
Overlevering	17
Een verzorgd familieboek	19
Het bewaren van de familie-identiteit	23
Lessen aan de kinderen	26
Netwerken	31
Over de transcriptie	35
Comentarius	37
Oprichting van Emanuel van Meteren aan zijn kinderen (1570)	38
Bijbelcitaat (Spreuken 7:1-10) (na 1611)	40
Familiegeschiedenis	40
Genealogieën (1574)	63
Over de geboortes van de kinderen	74
Persoonsbeschrijvingen en portretten van Emanuel en Hester (1580)	84
Devies en (ingeplakte) overlijdensberichten (1601-1602)	87
Gedichten	88
Jaarregister 1565-1588	91
Familieberichten Jacob Demetrius	117
Familieberichten Emanuel (II) Demetrius	120
Literaire en religieuze citaten	120
Bijlage: Brief van Hester vanden Corput aan Hendrik de Smedt [Smetius]	136
Bibliografie	140

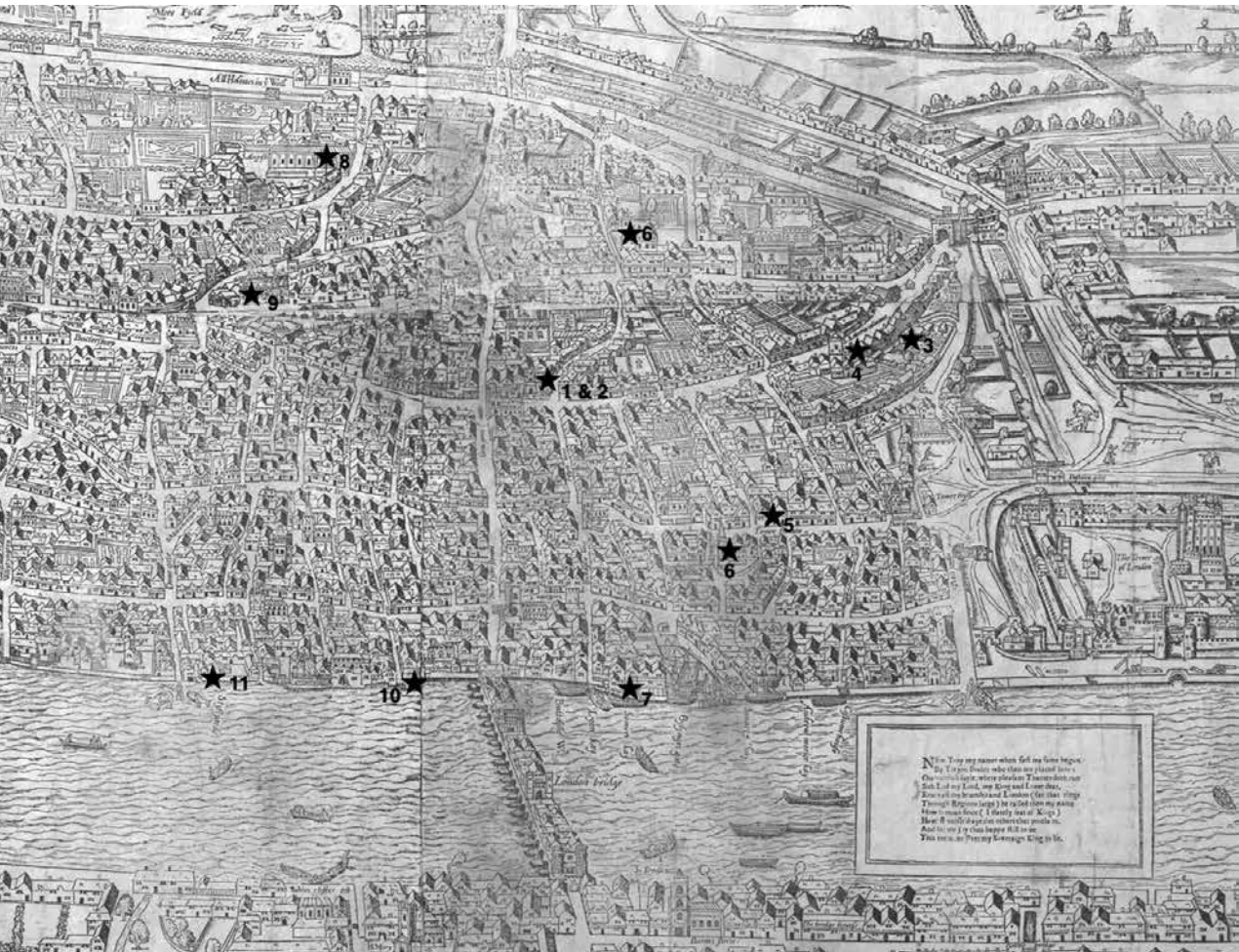
AFKORTINGEN

Acta	A.J. Jelsma en O. Boersma (red.), <i>Acta van het consistorie van de Nederlandse gemeente te Londen 1569-1585</i> . RGP kleine serie 76 (Den Haag, 1993).
Album	<i>Album Amicorum Emanuelis de Meteren</i> ['Demetrius'] Mercatoris Antuerpiani anno m.d.lxxv). Oxford, Bodleian Library, MS Douce 68.
Bor	Pieter Christaensz Bor, <i>Nederlantsche oorloghen, beroerten ende borgerlijcke on-eenicheyden</i> , 6 dln (Leiden/Amsterdam, 1621-1634).
Commentariën	Emanuel van Meteren, <i>Commentarien ofte memorien vanden Nederlandschen staet, handel, oorloghen ende gheschiedenissen van onsen tyden</i> (1608).
CPG	<i>Codices Palatina Germaniae</i> , Universiteitsbibliotheek Heidelberg.
Hessels	Joannes H. Hessels (red.), <i>Ecclesiae Londino-Batavae Archivvm Epistulae et tractatus cum reformationis tum Ecclesiae Londino-Batavae historiam illustrantes</i> , 4 dln (Cambridge, 1887-1897).
Kn.	W.P.C. Knuttel, <i>Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek</i> (Utrecht, 1978).
NA	The National Archives, Kew.
ODNB	<i>Oxford Dictionary of National Biography</i> . Online op https://www.oxford-dnb.com/ .
Returns of Aliens	R.E.G. Kirk en Ernest F. Kirks (red.) <i>Returns of Aliens dwelling in the city and suburbs of London from the reign of Henry VIII to that of James I</i> , IV dln. Publications of the Huguenot Society X (Aberdeen, 1900-1909).
Ruytinck	Simeon Ruytinck, <i>Gheschiedenissen ende handelingen die voornemelick aengaen de Nederduytsche Natie ende Gemeenten, woonende in Engelant ende in 't byzonder tot Londen</i> , ed. J.J. van Toorenenbergen (Utrecht, 1873).
RSG	A.Th. van Deursen, N. Japikse et al (red.), <i>Resolutiën der Staten Generaal</i> , 1 ^e en 2 ^e reeks (Den Haag, 1915-1994).
Verduyn	Wouter Dirk Verduyn, <i>Emanuel van Meteren</i> (Den Haag, 1926).
Welbeck MS	<i>Van Meterens Ghedachtenis-Boeck</i> (ca. 1605). Welbeck Estate, Portland Collection, inv.nr. 007309. Gefotografeerd bewaard in de National Portrait Gallery, ref.nr. NPG50/14/333.
WNT	<i>Woordenboek der Nederlandsche Taal</i> . Online op https://gtb.ivdnt.org/search/ .

VERANTWOORDING AFBEELDINGEN

Afb. 1.	Uitsnede uit <i>Civitas Londinum</i> , de ‘Agas Map’ van Londen (ca. 1633). London Metropolitan Archive, record 346463	8
Afb. 2.	Titelpagina van Van Meterens <i>Commentariën</i> (1608). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag	14
Afb. 3.	Voorzijde van de band. Kalfsleer met goudstempels. Auckland Public Library, MS 237	20
Afb. 4.	Titelpagina van de <i>Comentarius</i> . Auckland Public Library, MS 237	21
Afb. 5.	Van Meterens ondertekening van de opdracht aan zijn kinderen. Auckland Public Library, MS 237	39
Afb. 6.	<i>The viith Chapter of Proverbs</i> . Auckland Public Library, MS 237	41
Afb. 7.	De genealogie van de Ortels. Auckland Public Library, MS 237.	63
Afb. 8.	Portret van Emanuel van Meteren ten voeten uit, door Lucas d’Heere (?). Auckland Public Library, MS 237	85
Afb. 9.	Portret van Hester vanden Corput ten voeten uit, door Lucas d’Heere (?). Auckland Public Library, MS 237	86

‘AGAS MAP’ VAN LONDEN

Afb. 1 Een uitsnede uit de zogenaamde 'Agas Map' van Londen (London Metropolitan Archives).

- 1) St Dionis Backchurch in Lime Street, waar de kinderen Carolus en Maria werden gedoopt, en waar Emanuel en Hester werden begraven. Hier bevond zich ook het monument dat Hester voor Emanuel liet maken. De kerk werd verwoest tijdens de Grote Brand van Londen.
- 2) Direct achter St Dionis Backchurch lag het grote huis in Lime Street, waar de familie Van Meteren van 1570 tot 1621 woonde. Ook dit huis zal in de Grote Brand zijn vergaan.
- 3) Northumberland House aan Crutched Friars Lane met de grote binnentuin. Aan deze 'plaetse' lag het huis dat Van Meteren van Giovanni Bartelotti kocht, en waar hij tussen 1562 en 1565 met Maria van Loobroeck en Jacopo Aconcio woonde.
- 4) St Katherine Coleman, de kerk waar Emanuel in 1562 trouwde met Maria van Loobroeck, en waar de laatste in 1563 werd begraven. Deze kerk werd afgebroken in 1734.
- 5) Het huis *The Galley* in Tower Street, waar Hester en Emanuel tussen 1565 en 1570 woonden en waar de eerste kinderen geboren werden, zal hier nabij St Dunstan gelegen hebben.
- 6) St Dunstan in the East, waar Lucretia, de beide Susanna's en Jacob werden gedoopt, en waar de kleine Susanna (I) in 1568 werd begraven.
- 7) Somers Kay, waar Van Meteren als dienaar van Sebastiaen Danckaerts woonde en later zijn pakhuis had.
- 8) Austin Friars, waar vanaf 1550 de Nederlandse Kerk in Londen gevestigd was.
- 9) De Royal Exchange, de beurs van Londen die in 1570 werd geopend en waar Van Meteren veel moet zijn geweest.
- 10) De Swan Stairs, vanwaar van Meteren in 1565 een schaatstocht over de bevroren Thames maakte.
- 11) De Steelyard, de handelsbasis (kontor) van de Hanzekoopmannen.

WOORD VOORAF

In september 2020 werd ik getroffen door een mysterieuze aandoening. Van de ene op de andere dag werd ik slapeloos. Drie maanden lang ploegde ik voort, steeds labiel, en toen viel ik om. Het was het begin van een lange periode van gedwongen werkeloosheid, waarin ik nauwelijks lichamelijke en geestelijke inspanning kon verdragen. Wat het ook was dat me velde (long covid, een burn-out?), veel hulp, veel rust en veel tijd brachten hortend en stotend verbetering, tot ik in oktober 2021 zover was dat ik kon beginnen met een reïntegratietraject. Op dat moment kwam Emanuel van Meterens *Comentarius* in mijn leven.

Dat de *Comentarius*, die ik bij eerder onderzoek naar Van Meteren nog verloren waande, nog bestaat had ik vlak voordat ik ziek werd geleerd van Kees Teszelszky, met wie ik een fascinatie voor de geschiedschrijver deel. Kees wees me op een artikel van Iain Buchanan in het befaamde *Burlington Magazine*, waarin Buchanan de spectaculaire portretten in het boek bespreekt en al doende onthult dat het boek op een onvermoede plaats, namelijk in de Auckland Public Library in Nieuw-Zeeland, bewaard was gebleven. Allebei wisten we direct dat de tekst van Van Meteren voor historici minstens zo interessant zou zijn als die portretten. Nu ik niet meer dan een zeer beperkt aantal uren mocht werken, besloot ik daarom een editie van de *Comentarius* te maken die ook aan de tekst recht zou doen. De Austin Public Library was zo vriendelijk mij een PDF te sturen en zo bracht ik enkele maanden van herstel door met het ruim 430 jaar oude familieboek, eerst een magere vier uur per week, geleidelijk langer. Het was fijn, goed af te bakenen en op een vreemde manier louterend werk, aan een bron die me, naarmate ik er meer grip op kreeg, steeds belangwekkender voorkwam. Nu ik vrijwel volledig ben hersteld, neem ik dan ook met enige weemoed afscheid van de tekst, in de hoop dat die anderen net zoveel plezier zal brengen als mijzelf.

In de loop van het redactieproces heb ik van veel mensen hulp gekregen, die ik hierbij graag wil bedanken. Een belangrijke kracht aan de andere kant van de wereld was erfgoedbibliothecaris Elspeth Orwin van de Auckland Public Library, die steeds weer razendsnel afbeeldingen en informatie leverde. Sophie Prijs hielp bij het transcriberen van de tekst, Dinah Wouters leverde onmisbare assistentie bij het vertalen van de meest uitdagende Latijnse teksten. Ernst van den Hemel hielp me bij de duiding van theologische citaten, en ook verschillende #Twitterstorians schoten te hulp bij het transcriberen of vertalen van onduidelijke passages. Inge Werner, Nina Lamal, Kees Teszelszky, Guido Marnef en Judith Pollmann lazen eerder versies

van het manuscript. Mijn collega's bij de KNAW, Nina Lamal, Kerrewin van Blanken, Floor Meijer, Geertje Mak en Inger Leemans, hielden me tijdens mijn ziekte uit de wind. Opnieuw Nina Lamal en Geerten Helmers hielpen op het allerlaatst nog met het op orde brengen van de annotatie en de bibliografie. Hester en Emanuel van Meteren, geobsedeerd als zij waren door vriendschap, sociale netwerken, wetenschap en gezondheid, zouden goedkeurend naar het hele proces hebben gekeken: ze zeiden toch dat het daar allemaal om draaide?

Driebergen, 28 oktober 2022

INLEIDING

Monument van een huwelijk

Hester vanden Corput ontmoette Emanuel van Meteren bij een lunch op een mooie zomerdag in 1564 in een speelhuis van Joris Vezelaer in de buurt van Antwerpen. Emanuel, bijna 29, kwam uit Londen, waar hij een jaar eerder zijn eerste vrouw Maria had verloren aan de pest. Hester, die de week erop 20 zou worden, kwam uit Breda en was met haar stiefmoeder in Antwerpen om de kermis te bezoeken. Het was liefde op het eerste gezicht. Emanuel was onder de indruk van Hesters ingetogenheid en goede manieren, haar mooie figuur en haar lichtkrullende blonde haar. De lange, slanke Emanuel, man van de wereld met eerlijke bruine ogen, moet haar al evenzeer zijn bevallen, want na de maaltijd liepen de twee uren te praten door de prachtige tuinen van Vezelaers lusthof. Ze konden moeilijk afscheid nemen, en dus begeleidde Emanuel Hester op de terugreis naar Antwerpen. Later die week zagen ze elkaar toevallig weer op straat en vanaf dat moment waren ze onafscheidelijk. Alle volgende avonden troffen ze elkaar voor de Munt. De avond voordat Hester weer moest vertrekken naar Breda hield ze het niet meer: snikkend om het naderende afscheid verklaarde ze Emanuel de liefde. Huilend gingen ze uit elkaar, zich troostend met de gedachte dat wanneer God hen op elkaars pad had gebracht, Hij het ook wel tot een huwelijk zou brengen. Twee maanden later trouwden ze. Hesters bruidsschat van f 150 was wat karig, maar Emanuel was verliefd, dus het maakte hem niet uit.¹

Dit liefdesverhaal is één van de intieme herinneringen die Emanuel van Meteren (1535-1612) optekende in zijn *Comentarius*, een lang verloren gewaand familieboek dat Van Meteren gedurende zijn lange huwelijk met Hester vanden Corput (1544-1624) voor hun kinderen schreef. Kinderen kwamen er veel: Hester was tussen 1564 en 1586 bijna onafgebroken zwanger. In Londen, waar de familie woonde, beviel ze van maar liefst veertien dochters en zonen. Eén was een miskraam, de overige dertien gaf ze, tegen het advies van vrienden in, zelf de borst. Maar liefst tien bereikten er in hun grote huis in Lime Street de volwassenheid; voor hen was Emanuels *Comentarius* bedoeld. Het is een prachtig verzorgd boek, voor en over de familie, vol met familieverhalen, stambomen en wijsheden, met als spectaculair hoogtepunt, in het midden van het boek, de in 1576 geschilderde portretten van de hoofdrolspelers, Hester en Emanuel. Ze zijn ten voeten uit op vellum geschilderd, ongetwijfeld door een goe-

¹ Zie voor de beschrijving van de ontmoeting tussen Hester en Emanuel pp. [31]-[34] hieronder; voor de beschrijvingen van hun uiterlijk: pp. [69] en [72]

Afb. 2 Titelpagina van de anoniem gedrukte Nederlandse editie van Van Meterens Commentariën uit 1608. Van Meterens werk verscheen in verschillende talen en werd internationaal nagevolgd. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

de vriend van de familie (mogelijk Joris Hoefnagel of Lucas d'Heere),² en gaan vergezeld van precieze beschrijvingen van hun uiterlijk.

Al met al is de *Comentarius* een monument voor hun huwelijk, dat naar hun eigen getuigenis te oordelen zeer goed was. Het is duidelijk dat Emanuel in het familieboek zijn liefde voor Hester wil uitdrukken, en hun huwelijk als voorbeeld voor hun nageslacht presenteert. Hester zelf krijgt in het boek weliswaar een gezicht, maar geen stem. Om dat verschil enigszins op te heffen, is in de bijlage een overgeleverde brief van haar opgenomen, waarin zij zelf terugblijkt op haar lange huwelijk. Dat eindigde pas na 47 jaar toen Emanuel op 8 april 1612 stierf, na een ziekbed van vijf dagen.³ 'Nou en hebbe ick gheenen trooster meer op eerden', schreef Hester, overmand door 'droefheyt en tranen'. Niet lang na Emanuels dood richtte ze een grafmonument voor hem op in hun buurtkerk St Dionis Backchurch, waar ze hem eerde als een vroom en geleerd man, de schepper van een 'briljant geschiedwerk, vol geloof' en 'de best denkbare ouder'.⁴ Hester zelf leefde nog lang 'als een eensame tortelduyve die haer gaeyken verlooren heeft', tot ook zij in 1624 op tachtigjarige leeftijd stierf.⁵

Geen wonder dus dat het boek eeuwenlang in de familie gekoesterd is, nog lang nadat de familie volledig verengelst was en men de inhoud waarschijnlijk niet eens meer kon lezen. Hoewel historici van het bestaan ervan wisten, leek het hopeloos verloren voor de buitenwereld. Tot recent: in 2019, bijna precies 450 jaar nadat Van Meteren met het schrijven ervan begon, dook de *Comentarius* weer op, en wel op een onverwachte plek. In een postuum verschenen artikel in *The Burlington Magazine* presenteerde kunsthistoricus Iain Buchanan de portretten van Emanuel en Hester, die Buchanan toeschreef aan Van Meterens vriend Joris Hoefnagel. En passant onthulde Buchanan dat de *Comentarius* zich in het bezit bevond van de Auckland Public Library in Nieuw-Zeeland.⁶ Omdat de toch opmerkelijke herontdekking ondergeschikt was gemaakt aan het portret, heeft deze cruciale bron voor het leven van Emanuel van Meteren en de Protestantse Nederlandse gemeenschap in zestiende-eeuws Londen minder aandacht gekregen dan die verdiende. Deze editie opent het boek van de familie Van Meteren voor het eerst in zijn geschiedenis voor een breder publiek.

2 Buchanan schreef deze portretten op stilistische gronden toe aan Joris Hoefnagel, wat geen onredelijke veronderstelling is, gezien het feit dat Hoefnagel een goede vriend was. Toch is het vreemd dat hij niet ook naar het werk van Lucas d'Heere heeft gekeken. De portretten in diens *Kostuumboek* staan stilistisch immers ook dicht bij de portretten van de Van Meterens in de *Comentarius*. Bovendien is zeker dat D'Heere in 1576 in Londen was, aangezien hij toen zijn bijdrage in Van Meterens album amicorum schreef. Van Hoefnagel is alleen zeker dat hij er in 1575 was. Zie: Buchanan, 'A Portrait'; Album, fol. 5v, 7.

3 Van Meterens sterfdatum is meestal op 12 april gesteld, maar 8 april is de datum die door Hester zelf (en ook door zoon Jacob) wordt genoemd. Emanuel was drie weken ziek maar 'lach' slechts vijf dagen.

4 John Stow and Antony Munday, *The Survey of London* (Londen, 1633), 218. De volledige tekst van het grafmonument luidde: 'Emanuel de Meteren, Mercatori Antwerpiensi atque inter ordinis ejusdem Belgas Londini, quondam Cos. Des. viro pio, viro docto. Qui rerum in Belgia gest. Historiam opus luculentum & fidei plenum posteris reliquit. Esther de Corput. conjux conjugii liberique ix. parenti optimo P. P. Obiit die 8. Aprilis, Anni CIC. ICC. XII. Cum vixisset An. lxxvj. Mens. 3'.

5 Hester van den Corput aan Henricus Smetius, 14 februari 1613. CPG 838.ii VIII, fol. 27r. Voor de volledige tekst van deze hoogstpersoonlijke en interessante brief, die Hester aan haar oom Hendrick de Smedt of Smetius (hoogleraar in de geneeskunde in Heidelberg) schreef, zie de bijlage, pp. 136-139 hieronder.

6 Buchanan, 'A Portrait', 200-205. De Austin Public Library heeft het boek in permanente bruikleen gecatalogiseerd als MS 237.

In 1680 gaf Emanuel (II) van Meteren de autobiografische aantekeningen van Emanuel van Meteren, zijn grootvader en naamgenoot, in bewaring bij de Nederlandse kerk in Londen. Sindsdien ontbrak van het kostbare boek van de beroemde historicus

van de Nederlandse Opstand elk verder spoor. Tot het in 2019 werd teruggevonden, op een wel zeer onverwachte plek: in Nieuw-Zeeland. Deze editie ontsluit het boek voor het eerst in de geschiedenis voor een lezerspubliek buiten de familie. De COMENTARIUS blijkt een schatkist voor historici en liefhebbers van de geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Het biedt een intiem portret van het bewogen leven van een Brabantse familie in Londen in tijden van burgeroorlog, en laat zien hoe de pater familias Emanuel probeert zijn waarden op zijn kinderen over te dragen. Het bevat onbekende gedichten, tal van nieuwe gegevens en fascinerende anekdotes, en spectaculaire, geschilderde portretten van Emanuel en zijn vrouw Hester van den Corput.

